

OS ESTUDOS DE XEOGRAFÍA NA PRIMEIRA METADE DO SÉCULO XX EN GALICIA

GEOGRAPHY STUDIES OF THE FIRST HALF OF THE 20TH CENTURY IN GALICIA

Francisco R. Durán Villa
Universidade de Santiago de Compostela

Resumo: O proceso de institucionalización da xeografía foi tardío en España e particularmente en Galicia. O desenvolvemento do paradigma rexional estivo á marxe da Universidade. Na década de 1920 o Seminario de Estudos Galegos, con Otero Pedrayo, Fraguas e Risco, iniciou os estudos de xeografía de Galicia nun contexto de interdisciplinabilidade e de consolidación do nacionalismo galego. A paisaxe fortemente humanizada, a parroquia, base da organización territorial, a raza e a lingua propia serán os principais elementos para definir Galicia como nación. O profesorado non universitario iniciou a renovación pedagóxica, apoiado na década de 1930 polos formadores dos mestres que procedían da Escola Superior de Maxisterio de Madrid, precursora dos estudos de pedagogía.

Abstract: The institutionalization of Geography as a discipline occurred relatively late in Spain, and particularly in Galicia, as regional studies stayed on the side-lines of the university. In the 1920's, the Seminary of Galician Studies, with Otero Pedrayo, Fraguas and Risco, founded the first centre of geography in Galicia, highlighting its interdisciplinary nature and using it as a way of consolidating Galician nationalism. The strongly cultivated landscape, the settlement structure which was founded on parishes as the basis for territorial organization, the ethnicity and the regional language will be the main elements that will define Galicia as a nation. Pedagogical innovation was initiated by non-university teaching staff and was supported in the 1930's by teacher trainers who came from the Teacher Training College in Madrid, the forerunner of pedagogical studies.

Palabras chave: xeografía, Galicia, xeografía rexional, rexión, paisaxe, identidade, ensino da xeografía.

Key words: geography, Galicia, regional geography, region, landscape, identity, teaching geography.

Celebro e agradezo a oportunidade que se me brinda de participar no Simposio Antonio Fraguas organizado pola Real Academia Galega e polo Museo do Pobo Galego, no relatorio que se dedica ao seu labor como xeógrafo, baixo o título “A xeografía e o seu ensino antes e despois de Antonio Fraguas”. E celébroo porque con iso podemos recoñecer e facer visible a súa obra xeográfica, ensombrecida no marco dunha abundante e variada produción bibliográfica, na que destacan os seus traballos sobre etnografía. Con todo, o Fraguas xeógrafo é, xunto con Otero Pedrayo e Río Barja, un dos mestres que van consolidar unha tradición científica secular en Galicia, aínda que a súa institucionalización universitaria foi tardía, en comparación co acontecido nos países europeos da contorna e noutras universidades centenarias españolas.

Foi en 1950 cando se ocupou por primeira vez unha cátedra de Xeografía na Facultade de Filosofía e Letras da Universidade de Santiago, case medio século despois da creación da de Xeografía Política e Descritiva –a primeira en España– na Universidade Central de Madrid en 1907, destinada fundamentalmente á preparación dos catedráticos de instituto. Con todo, cabe matizar respecto diso que Compostela conta só coa sección de Historia desde 1922, grazas ao impulso de Luís Rodríguez de Viguri, despois de que os estudos de Filosofía e Letras fosen excluídos do distrito por Real Decreto do 13 de agosto de 1880, aínda que os precedentes dos mesmos, asociados ás cátedras de artes, se retrotraen ás orixes da nosa institución.

En virtude das sucesivas disposicións aparecidas no *Boletín Oficial do Estado*, a cátedra compostelá –xunto coa de Zaragoza– foi convocada a oposición, por quenda libre, por Orde do 17 de xaneiro de 1942. Tras dous sucesivos prazos de ampliación para a admisión de solicitantes, os opositores foron emprazados o 29 de maio de 1944, quedando a praza de Santiago deserta. Convocada de novo a concurso de traslado, de acordo coa normativa vixente, a falta de aspirantes impediu a súa provisión. Catro anos máis tarde, por Orde do 9 de febreiro de 1948, publícase unha nova convocatoria á que concorren sete opositores, quedando Ramón Otero Pedrayo excluído “por falta de toda a documentación”¹. Sorprende pois, ao non atoparmos ningunha mención do sucedido, que o 11 de marzo do ano seguinte, o Ministerio abra un novo prazo de dous meses para que os aspirantes poidan formalizar a solicitude e presentar a documentación esixida no anuncio de convocatoria antes mencionada. De novo figuran como admitidos os mesmos candidatos da convocatoria anterior² e apartados provisionalmente

1 “Declarando admitidos definitivamente los aspirantes que se indican como opositores a la cátedra de “Geografía” de la Facultad de Filosofía y Letras de Santiago” (BOE 21/XI/1948).

2 Isidoro Escagües Javierre, Justiniano García Prado, Evelio Teijón Laso, José Luis Martín Galindo, Demetrio Ramos Pérez, José Ibáñez Cerda e Salvador Llovet i Reverter, quen anos máis tarde gañaría a cátedra

Antonio Fraguas –que antes non figuraba–, por “falta de presentación de traballo científico”, e Otero Pedrayo, “por presentar a documentación fóra de prazo e faltarlle, ademais, o certificado firme de adhesión aos principios fundamentais do novo Estado, expedido pola Secretaría Xeral do Movemento e certificado de depuración”³. Interpostas as reclamacións correspondentes, foron admitidos definitivamente e convocados para facer a súa presentación o 6 de marzo de 1950.

Terminados os exercicios, o tribunal, presidido por D. Eloy Bullón Fernández⁴, propón por unanimidade a Otero Pedrayo para a súa provisión, a pesar dos comentarios e manobras que parece existiron durante o proceso (Casas 1978: 36). Tras a súa toma de posesión iníciase unha nova etapa na xeografía en Galicia, tanto no ensino como na investigación⁵, que, despois do paso fugaz dos catedráticos Mensua Fernández e Higuera Arnal, cristalizará nun departamento universitario –unidade homoxénea de coordinación de docencia e investigación–, en virtude da reforma do ministro Lora Tamayo, da man de Miralbés Bedera e Torres Luna no curso 1967-1968, dez anos despois da xubilación do señor de Trasalba. Nunha etapa caracterizada pola forte interinidade, a docencia e a dirección na investigación⁶ foi cuberta polos seus discípulos máis directos: Fraguas⁷ e Río Barja⁸, ata a súa dedicación en exclusiva nas súas respectivas cátedras do Instituto Rosalía de Castro e da Escola de Maxisterio de Santiago en 1974⁹. Volverán de novo á Facultade, convertida xa en Xeografía e Historia, nos oitenta, a participar

---

de Xeografía da Universidade de Barcelona.

- 3 “Declarando admitidos definitivamente los aspirantes que se indican como opositores a la cátedra de “Geografía” de la Facultad de Filosofía y Letras de Santiago” (BOE 24/VII/1949).
- 4 Eloy Bullón foi nomeado catedrático numerario de Historia de España da Universidade de Santiago o 3 de febreiro de 1906 (*Gaceta de Madrid* 9/II/1906).
- 5 Ademais da tese de Río Barja (1953), figuran baixo a súa dirección a de M.³ del Rosario Castells Vila, *La comarca natural de Viana del Bollo (algunos factores físicos y humanos)*, e unha terceira elaborada por Prieto Rodríguez en 1959 (Hernández 1999: 729).
- 6 O labor de apoio á investigación nestes anos recóllese na dirección das teses de licenciatura de Florentino Rodríguez Rúa, *Geografía humana de la comarca de Carballino*, e a de Jesús J. Blanco Alvirte sobre *Planificación agrícola de la Tierra de Lemos*, defendidas en 1960 e 1961.
- 7 Aínda que non foi discípulo directo de Otero Pedrayo, o profesor de Trasalba así o considera e manifesta, como o fixo na resposta ao discurso de Fraguas no seu ingreso na Real Academia Galega, en 1956: “Teño a ilusión de se quizais a miña adicación á ciencia e mais o espírito dos vellos mestres da paisaxe traballando no empeito do xove Fraguas axudou á formación e florecemento do perfecto xeógrafo que hoxe se senta na nosa Academia”.
- 8 Doutorouse en Madrid en 1953 coa tese intitulada *La comarca natural de la Tierra Llana de Castro de Rey*. Foi director da tese de Rogelio Ferrín Martínez, *La vivienda en las zonas rurales del litoral de la Ría de Vigo: estudio geográfico*, defendida en 1962.
- 9 Debemos deixar constancia de que Río Barja, cando marchou da Facultade de Filosofía e Letras, xa era profesor adxunto numerario de “Geografía General de España y Universal” –o primeiro de xeografía en Santiago– por concurso-oposición nacional restrinxido (Resolución 5/X/1972, BOE 26/X/1972), na que acadou a máxima puntuación de todos os concursantes de xeografía. Conxuntamente con el, e seguindo unha orde decrecente, figuran na resolución: Gutiérrez Elorza, Castañeda Delgado, Gil Bermejo, Villegas

como membros de tribunais de tesañas de licenciatura e teses de doutoramento, coincidindo con cambios académicos e tamén coa nova realidade sociopolítica autonómica, que lles recoñecerá o seu labor e compromiso con Galicia durante a longa noite de pedra.

Paradoxalmente, os anos composteláns de Otero, a pesar do abundante da súa produción bibliográfica, non se caracterizan por unha grande achega xeográfica, aínda que se introduce en novos ámbitos de estudo ao compás dos cambios que comezan a producirse na sociedade galega, como son os traballos sobre *Las ciudades gallegas* (1951) e *Santiago de Compostela*¹⁰ (1953); o decisivo ensaio sobre a nosa paisaxe *Ensaio sobre a paisaxe galega* (1955); e a súa participación nas obras colectivas, *Geografía Universal* (1953) e *Geografía de España. Presencia y potencia del suelo español* (1956), concibidas como manuais universitarios.

Á importancia simbólica da dotación da cátedra e do acceso a ela de Otero Pedrayo, representante senlleiro do exilio interior, súmase a publicación da *Geografía de Galicia*¹¹ de Antonio Fraguas en 1953. Trátase dunha obra que emprega de novo unha escala territorial que foi abandonada polos plans de estudo, coas reformas introducidas polo Ministerio de Educación Nacional de Pedro Sainz Rodríguez¹², ata a súa recuperación en todos os niveis de ensino coa democracia. Consciente diso, o autor só pretende con este “manual¹³ [...] informar al lector de los principales problemas geográficos de nuestra tierra” (Fraguas 1953: 9).

Coincidindo coa publicación desta monografía rexional clásica, de corte vidaliana, na que se combinan factores físicos e humanos, sae á luz o artigo de Fred K. Schaefer titulado “Exceptionalism in Geography” (1953), que supón a ruptura coa xeografía tradicional de herdanza francesa e alemá, no que critica con dureza:

o seu punto de vista “excepcionalista” da liña de Kant, Hettner e Hartshone; a idea de que a xeografía é totalmente distinta de todas as ciencias, de que é única na súa metodoloxía porque estuda fenómenos únicos –rexións– e de que

---

Molina, Bielza de Ory, Calvo-García Tornell e García Silva, mestres no saber xeográfico que deixaron unha profunda pegada nas xeracións de egresados.

10 A primeira edición, como *Guía de Santiago de Compostela*, é de 1945.

11 As citas de Fraguas e Otero Pedrayo mantéñense segundo a lingua empregada na edición. Agradezo as achegas e suxerencias realizadas polo profesor López Andión.

12 Como ministro foi o responsable da creación dunha Oficina Técnico-Administrativa, con carácter de Sección, especialmente encargada da tramitación dos expedientes, incidencias e recursos, o que deu lugar á depuración do persoal dependente do seu Ministerio (BOE 19/III/1938).

13 Aínda que o substantivo manual alude ao libro en que se compendia o máis substancial dunha materia, como é o caso, o emprego do termo por un docente “rehabilitado” naquel contexto non deixa de ser provocador. Evidentemente o obxectivo a acadar era que se fixese “un libro popular de Xeografía galega”, pois con el chegaba “a obra de ciencia” esperada por Otero (1926).

é, doutra banda, unha disciplina máis idiográfica que nomotética (Holt-Jensen 2012: 115-116).

A partir deste momento no que se cuestiona a concepción idiográfico-rexional, iníciase unha nova etapa nesta disciplina, unha “nova xeografía” de acordo cos postulados das filosofías analíticas asociadas ao atomismo lóxico e ao Círculo de Viena. Fronte ao excepcionalismo, as investigacións xeográficas debían ter como finalidade a procura de leis e regularidades de carácter espacial e insistir nos aspectos xerais máis que nos únicos e específicos de áreas concretas. A descrición era insuficiente para un mundo que saía da segunda guerra mundial, a xeografía tiña que ser explicativa, homologable ao resto das ciencias positivas. A lóxica e as matemáticas van ser a partir de agora o alfabeto da natureza (Russell 1976: 295).

A TRADICIÓN REXIONAL E PAISAXÍSTICA EN GALICIA

O desenvolvemento das ciencias especializadas da natureza no século XVIII trae como consecuencia o paulatino abandono da xeografía ao estudo da Terra no seu conxunto, para centrarse na análise da súa superficie (Schaefer 1953). Disciplinas que hoxe consideramos afíns, tales como a xeoloxía, a astronomía ou a cartografía, restáronlle contidos e relegaron a profesión do xeógrafo á descrición de continentes, países e rexións cun carácter enciclopédico que a afastaron cada vez máis da posición científica de vangarda en que antes se atopaba (Capel/Urteaga 1984: 13). Con todo, neste contexto de cambio Kant senta as súas bases filosóficas outorgándolles, do mesmo xeito que á historia, un carácter idiográfico e excepcional, e caracterízalas por estudar fenómenos únicos no espazo ou no tempo. A forma e os contidos científicos serán o legado de Alexander von Humboldt e de Carl Ritter, os pais da xeografía institucionalizada, con preponderancia dos físicos e humanos respectivamente, consonte á súa formación.

Humboldt abriu a porta a un paisaxismo xeográfico moderno, de novo cuño, conectado coa sensibilidade romántica do seu tempo e coas maneiras de entender a orde natural a ela asociadas, interesado ao tempo en explicar a paisaxe e en comprendela, en achegarse ao que a paisaxe é e ao que significa, atento en todo momento, sen disocialas, á dimensión natural e á dimensión cultural da paisaxe. (Ortega 2000: 27).

A diferenza do seu contemporáneo, a formación filosófica e histórica de Ritter fai que saliente os procesos sociais e históricos do ser humano na Terra, concibida como morada, como teatro e escenario da vida humana no seu camiñar cara a Deus. “A iso hai que engadir a tradición que interpreta as características sociais

e a variabilidade histórica a partir do medio físico” (Capel/Urteaga 1984: 57). En base a iso, os seus traballos presentan un acusado determinismo ao considerar que “a natureza, baixo o influxo das leis cósmicas superiores determina o destino dos pobos, predestina a uns ao triunfo e ao dominio e a outros ao inmovilismo e a submisión” (Capel/Urteaga 1984: 58).

O proxecto levado a cabo por estes autores para incorporar a xeografía no ámbito das ciencias empíricas non ten continuidade como escola, aínda que tradicionalmente se fai deles “a clave dunha xeografía rexionalista e da paisaxe” (Ortega 2000: 133). Así o fai Otero Pedrayo: “estos nacen [as paisaxes xeográficas] con la geografía moderna, con Humboldt, Ritter y su escuela. Son paisajes de naturalista los del primero, de historiador filósofo los del segundo; ambos buscan la acción del medio sobre los seres” (1928: 21-22).

Con todo é de recoñecer que adiantaron algunhas propostas para o desenvolvemento do que coñecemos como xeografía moderna a partir do último cuarto do século XIX, unha “ciencia de coordinación de los fenómenos naturales y sociales en la superficie del planeta” (Otero 1928: 17), entendidas, en principio, segundo Ortega (2000), como as influencias do solo sobre o ser humano, un ser que acaba identificándose con el. As relacións entre ambos e os vínculos entre a xeografía física e a humana constitúen o proxecto que Ratzel denominou como “antropo-xeografía”. Os efectos do medio sobre o ser humano e as sociedades, alimentados polo positivismo, o ambientalismo e os principios do evolucionismo de Darwin, conduciron a uns posicionamentos deterministas nalgúns autores. A influencia deste determinismo xeográfico atopámolo, entre outros, no nacionalismo organista-historicista de Vicente Risco, baixo expresións tales como “nación natural” ou “comunidade determinada pola natureza” (Risco 1920).

Fronte a este paradigma, a finais do século XIX, coincidindo coa crise das formulacións positivistas –e en particular coa crítica do ambientalismo de Lucién Febvre– e coa difusión do historicismo diltheiano –que nega o axioma determinista–, comeza a desenvolverse a escola xeográfica francesa de concepción rexionalista, que postula que a natureza condiciona pero non determina as actividades humanas. Simplemente ofrece posibilidades –de aí o concepto de posibilidade– que se materializan en alternativas e respostas variadas en consonancia co carácter continxente do ser humano, na súa actuación individual ou colectiva. A renuncia á procura de leis xerais e ao encadeamento causal dos feitos e a aposta pola defensa da unidade da xeografía fan que Vidal de La Blache atope na rexión, no espazo habitado concreto e nun tempo determinado, a garantía de unidade da xeografía. Unha ciencia corolóxica, unha xeografía dos lugares, das rexións, dedicada á organización do espazo na superficie terrestre, segundo a formulación de Hettner, fundador da escola rexional en Alemaña.

A través da paisaxe a rexión ía adquirir unha dimensión social e histórica: identificou a área dunha cultura e a través dela a área propia da colectividade histórica que xerou. A paisaxe supón a decantación de valores e atributos propios dunha nación. A xeografía rexional imbrícase e implícase así nun discurso ideolóxico, o da personalidade nacional, o do nacionalismo (Ortega 2000: 179).

Así, o nacionalismo galego proclama que “Galicia é unha entidade natural, xeográfica, étnica e histórica, que ten unha personalidade propia e inconfundible, e quer que esta personalidade sexa recoñecida” (Risco 1923: 123). E é esa personalidade propia, expresión acuñada por Vidal de La Blache na súa obra *Tableau de la géographie de la France*, a que vén dada por uns xéneros de vida –*genre de vie*– que o ser humano foi desenvolvendo ao longo da historia na súa relación co medio. Rexión e paisaxe identifícanse e esta á súa vez defínea. Un bo exemplo da paisaxe como expresión da identidade nacional atopámolo en Otero Pedrayo (1928: 189-190):

Hay pueblos que aparecen postizos y apenas aceptados en su medio físico; otros desde antiguo, profundamente identificados con él. A este grupo pertenece Galicia con su paisaje humanizado y su alma llena de paisaje [...] Intensamente labrador y pescador, se incorporó entrañablemente al paisaje, hasta el punto que sólo alguna corta extensión de montaña no guarda la huella humana, y ni aun ofrece obstáculo definitivo, por lo menos al paso de los hombres.

Polo tanto, na definición histórica de nación e na configuración dos trazos identitarios, manifestados na paisaxe, é determinante o contacto directo e constante entre o “pobo” e a “terra”:

el pueblo, trabajador y sensitivo, alejado de la contemplación mística y de la doctrina teológica, anima la naturaleza, la personifica, la siente como un conjunto de presencias reales, amigas o enemigas, y a veces transporta a sus creaciones artísticas una viva expresión del paisaje (Otero 1928: 187).

Creacións artísticas que non deixan de ser máis que unha expresión ou resultado desa profunda relación.

A identidade colectiva constitúe, pois, unha das claves que nos permiten comprender e interpretar esta concepción oteriana da paisaxe, pero a esencial, segundo o autor,

consiste en comprender el paisaje como un dinamismo en dos sentidos: el juego de los agentes de erosión, de la luz y del calor en su acción sobre el relieve, el tapiz vegetal y los establecimientos humanos, juntamente con la acción de éstas en sus variadas formas y por otra parte los diferentes aspectos que reviste el paisaje según el ritmo de las estaciones (Otero 1928: 22-23).

A apreñsion dos xogos cromáticos da luz sería imposible sen entrar en contacto co territorio obxecto de investigación, sen saír ao encontro con esa luz que matiza as paisaxes co paso das estacións e as horas a modo de pinceladas impresionistas.

El cromatismo es una nota que forma parte del amplio conjunto de matices estacionales dentro de las líneas de relieve y de las actividades humanas [...] El paisaje cambia [...] también con la luz y los fenómenos atmosféricos. Los contrastes de color se aprecian lo mismo que el relieve a determinadas horas de la mañana. (Fraguas 1953: 227, 230).

Os xeógrafos da paisaxe comprenderon que o coñecemento xeográfico do territorio esixe velo para comprendelo, de aí o valor que lle outorgan ás saídas ao campo e aos itinerarios para apreciar os matices. E para analízalo e comprendelo é necesario ademais engadir aos métodos empíricos unha carga de intuición e sensibilidade. E o método de Otero caracterizábase polo predominio da intuición de raíz bergsoniana que lle permitiu acceder á experiencia, ao temporal, ao sensible. Percorreu tamén os camiños da intuición guiado polas achegas dunha importante formación autodidacta máis que polo legado da academia (Villares 2008:160).

Seguindo a obra do xeógrafo de Trasalba, a paisaxe para Fraguas responde a dous grandes factores: as forzas –cósmicas, vitais e humanas– e os tempos –cósmico, vital e histórico–, cuxa acción combinada xera os catro tipos de paisaxe individualizados. A serra e a montaña son herdeiras do cósmico, mentres que o vital (vexetativo) e o histórico conforman os de “ribeira”, “bocarribeira” e de “mariña” (Lois/Trillo 2017). Con todo, agora vanse presentar contrastes entre a montaña, “cuya configuración expone en su relieve formas de evolución diferente”, e a costa, “que alcanza las formas del litoral abrupto de los rompientes y los playales”. Entre ambos aparecen os recantos soidosos do val e da ría (Fraguas 1953: 227-230).

Como Vidal de La Blache, Otero partía da realidade percibida, e por iso aprendeu a axustarse ao concreto, é dicir, ao mapa e á paisaxe (Capel/Urteaga 1984: 345). E o mapa era o de Domingo Fontán, a *Carta xeométrica de Galicia*, elaborado de acordo coa nova división do Estado aprobada en 1833. Un rostro de Galicia,

por tanto, rexuvenecido na forma e nos seus atributos. Un Reino que ademais de verse reducido en extensión dende comezos da época moderna, aparece agora desmembrado en catro provincias nas que subxacen tanto aspectos físicos como criterios de territorialización¹⁴.

A reivindicación da antiga provincia –o Reino de Galicia– serviu de alimento ás teses provincialistas, das que o cartógrafo se sentía partícipe. De feito prescinde das delimitacións dos concellos, erixidos a partir de 1835, mentres que consigna a totalidade de parroquias rurais sobre as súas follas. Fontán e, anos máis tarde, Otero comprenden a organización do territorio galego ao redor da parroquia, definida como “una unidad social, la de mayor realidad en Galicia que, indiferente a los cambios, permanece como célula vital de la organización humana enérgicamente adaptada al suelo” (Otero 1928: 96).

Para a elaboración da *Carta*, ademais dos coñecementos matemáticos e astronómicos, Fontán utiliza o legado cartográfico e documental de Tomás López, fonte imprescindible para o coñecemento parroquial, e o de Tofiño no referente ao trazado costeiro. Tampouco é alleo ao esforzo modernizador e sistematizador de Isidoro de Antillón, cuxo método de observación segue e recolle nos seus cadernos, que foi o introdutor dos traballos de Philippe Buache relativos á división do territorio francés por medio das dorsais orográficas e de bacías hidrográficas, fundamentos do que coñecemos como “rexión natural”. O seu mapa de España publicado en 1808 recolle, aínda que de maneira elemental, as principais aliñacións montañosas, esbozando con iso as grandes bacías hidrográficas peninsulares. Sorprende aínda hoxe comprobar como se ignora a obra de Domingo Fontán no marco dos avances da cartografía e da xeografía no XIX. A escala rexional dilúese no marco dun Estado liberal, centralista, en proceso de construción, no que os traballos dos xeólogos contribúen a avalar a existencia dunha “meseta central” como núcleo primitivo e fundamental de todo o territorio (Dantín 1912: 35). En base a esta unidade “central” organizárase durante moitos anos o relevo peninsular desde coordenadas dicotómicas, baseadas na oposición interior-exterior, interior-periferia ou meseteñas-alleas¹⁵, coas connotacións e a instrumentalización

14 “La Constitución de Bayona dividía Galicia en cuatro Departamentos, cuyos nombres se vinculan a las arterias fluviales del Tambre, Miño y Sil. Departamento del Tambre, capital en La Coruña; Departamento del Miño Alto, capital Lugo; Departamento del Sil, capital Orense, y Departamento del Miño Bajo, capital Tuy” (Fraguas 1953: 310).

15 O paso de Cordilleira Carpeto-Vetónica a Sistema “Central”, que acompaña á presentación da meseta como a primeira unidade peninsular, tamén ten un significado que vai alén da súa posición e dirección. De feito, mentres que a denominación de “Vetones” lévanos mentalmente cara ao oeste, o concepto “central” fai que se desvincule mentalmente esta aliñación orográfica do ámbito occidental peninsular, cando é parte integrante do dominio xeolóxico varisco, formado pola maior parte das rocas da metade occidental da Península, desde a rexión de Galicia/Trás-os-Montes ata Sierra Morena. O vello Macizo

que iso supón. A linguaxe cartográfica non é neutra, ten importantes implicacións ideolóxicas, por iso é polo que xogou un papel fundamental na construción dos estados nacionais.

Os naturalistas, e dun modo especial os xeólogos, en España foron enriquecendo o concepto de “rexión natural”, coa incorporación de novas variables de análise. Os traballos de Dantín Cereceda¹⁶ e de Hernández Pacheco¹⁷ son fundamentais para entender a concepción mesetaria e para o desenvolvemento das formulacións rexionalistas, que tanta influencia van ter na xeografía española en xeral e na galega en particular. Os compoñentes da “rexión natural” para Dantín (1912) son o relevo, o clima, a vexetación, a agricultura, a fauna e o “home” (ser humano), considerado desde o punto de vista naturalista, sendo o criterio xeolóxico o principio da unidade superior que as envolve e determina.

A pesar da ruptura conceptual que supón a aparición da “rexión xeográfica” ou “rexión paisaxe” de corte vidaliano, o novo concepto entronca directamente coa “natural” dos naturalistas-ambientalistas, por ser os primeiros que contemplaron as relacións do home co medio como factor de organización rexional. De feito, nun principio estiveron tan identificados que a rexión natural contemplábase como o “escenario” sobre o que se desenvolve a actividade humana e o marco no que se producen as súas relacións co medio (Solé 1984), relacións que no transcurso da historia fundamentan a súa personalidade xeográfica. O territorio delimitase polo xeral por medio de criterios físicos ou por trazos paisaxísticos globais, en ocasións cos métodos intuitivos e autópicos, ou ben en base a circunscricións históricas de fortes lazos solidarios, as “rexións históricas”¹⁸, “sentidas por el pueblo, expresadas en la toponimia y aceptadas en el uso corriente” (Otero 1928: 53), como son os criterios que concorren no territorio de Otero (1928)¹⁹. Mentres que Fraguas (1953) se cingue ao concepto de rexión político-administrativo *sensu stricto*, aínda que introduce como contrapunto evocador a derradeira división do Reino en xurisdicións, coutos e partidos (Fraguas 1953: 311-326). Un Reino que

---

Hespérico de Hernández Pacheco. Mesmo podemos comprobar como a orla montañosa setentrional –periférica ou exterior– é “ata no clima algo aparte, diferente do resto da península” (Dantín 1912: 241).

16 “Resumen fisiográfico de la península Ibérica” (1912), “Concepto de la región natural” (1913) e “Ensayo acerca de las regiones naturales de España” (1922).

17 “El paisaje en general y las características del paisaje hispano” (1929) e “Síntesis fisiográfica de España” (1932).

18 “El paisaje ostenta la huella de la historia desde las manifestaciones primitivas de los castros a las hondas composiciones de los grandes siglos” (Otero 1926: 135).

19 “Galicia, comprendiendo en este nombre la integridad del territorio geográfico, roto por fronteras políticas y administrativas, es decir, el Norte de Portugal, hasta el Duero, y las tierras incorporadas a Asturias y León, aparece geográfica y étnicamente como la región más meridional de Celtia” (Otero 1928: 48-49).

queren manter no imaxinario colectivo coa elaboración do magno proxecto da *Geografía general del Reino de Galicia* dirixida por Carreras Candi en 1928.

En relación coas delimitacións das unidades espaciais e ao establecer as diferenzas de criterios entre os artistas²⁰ e os xeógrafos, Otero (1928: 22) considera que:

El paisaje geográfico, al contrario del pictórico, se fija primeramente en el horizonte que limita el trozo grande o pequeño de superficie terrestre que considera. Vidal de Lablache había exigido para substituir al vocablo horizonte un neologismo, *scenerie*, sacado del inglés.

Non obstante, este neoloxismo que traducimos como “escenario” ou “teatro” agocha un matiz que pode pasar inadvertido e que vai alén do lugar onde ocorren as circunstancias e as posibilidades que existen no marco da relación entre os seres humanos e o medio. A consulta do *Oxford Advance* remítenos aos elementos do medio natural, aínda que cargados dun forte compoñente estético: “the natural features of an area, such as mountains, valleys, rivers and forests, when you are thinking about them being attractive to look at”²¹.

Xustificada a delimitación, e seguindo o método rexional, establécese unha secuencia progresiva partindo dos elementos físicos ata os propios da xeografía humana, que van desde a poboación e as formas de asentamento ata a análise das actividades económicas, pasando, en ocasións, por elementos político-administrativos e históricos. A modo de conclusión afróntanse, segundo recolle Ortolani (1962) “algúns problemas finais: a articulación interna da rexión en espazos menores [as comarcas]; o recoñecemento do tipo ou tipos de paisaxe dominantes; a comparación con outras rexións” (Ortega 2000: 292). O cadro que segue a continuación, co método aplicado a diferentes escalas e a súa evolución, é moi elocuente:

20 A pesar de que aínda se tardaría uns anos en traballar a imaxe subxectiva do medio natural e en desenvolver os estudos de xeografía cultural, tanto Otero como Fraguas percibiron a importancia do tratamento da paisaxe por parte dos escritores e pintores, pois é un tema que apaixona os artistas. “Literatos y pintores estiman en todo su valor el escenario natural que presenta Galicia” (Fraguas 1953: 232). “En la manera de sentir el paisaje residen algunos de los rasgos propios de cada época del arte” (Otero 1928: 18). En relación cos artistas, non debe pasar desapercibido que D. Antonio recolla na obra os nomes de figuras da contorna do nacionalismo galego no exilo: Castelao (falecido en Bos Aires en 1950), Colmeiro e Laxeiro; Díaz Pardo, que iniciara a experiencia ceramista do Castro e que dous anos máis tarde da publicación da *Geografía de Galicia* partirá tamén para América; e Maside, depurado e marxinado do mundo da creatividade.

21 <https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/definition/english/scenery?q=scenery>

RAMÓN OTERO PEDRAYO

<i>Síntesis xeográfica de Galicia, 1926</i>	<i>Guía de Galicia, 1926</i>
Xeoloxía Releve Litoral Crima e vexetación Xeografía Humán Xeografía Económica Paisaxe De Montesía Da Costa Brava De Val	Geoloxía Relieve Litoral Clima y vexetación Geografía Humana Regiones naturales Geografía Administrativa Estética del Paisaje

ANTONIO FRAGUAS FRAGUAS

<i>Geografía de Galicia, 1953</i>	
I. LÍMITES Y SITUACIÓN	XV. LA INDUSTRIA
II. EXTENSIÓN	XVI. ENERGÍA ELÉCTRICA
III. GEOLOGÍA	XVII. VÍAS DE COMUNICACIÓN
IV. OROGRAFÍA	XVIII. LA GENTE. El traje. Diversiones. Costumbres y creencias. La lengua ²²
V. HIDROGRAFÍA	XIX. LA POBLACIÓN: sus características. La emigración
VI. EL LITORAL	XX. LA CASA. El Hórreo. El Molino
VII. EL CLIMA	XXI. EL PAISAJE
VIII. BIOGEOGRAFÍA: La Vegetación. La Fauna	XXII. COMARCAS NATURALES
IX. AGRICULTURA	XXIII. LA ENSEÑANZA
X. EL TRABAJO DEL CAMPO	XXIV. DIVISIÓN ECLESIAÍSTICA
XI. LOS RIEGOS	XXV. DIVISIÓN ADMINISTRATIVA
XII. GANADERÍA. El pastoreo del ganado	XXVI. CARTOGRAFÍA
XIII. LA PESCA	XXVII. NOTAS BIBLIOGRÁFICAS
XIV. RIQUEZAS NATURALES: La minería. Aguas Minerales	APÉNDICE: FERIAS

22 Este capítulo é moi significativo pois retoma elementos clave do galeguismo (Beramendi 2007): a lingua e a cultura xogaron un papel decisivo ao explicalo en clave cultural, antropolóxica e étnica (“El pueblo galaico, de filiación celta”, Fraguas 1953: 196).

O mesmo ocorre cos estudos comarcais²³, nos que a unidade territorial se define por un...

conjunto de características [...] relieve, clima, vegetación, agrupación humana, formas de vida, etc., explican la desigual extensión que comprenden las diferentes comarcas y las zonas de transición y contrastes limítrofes, dominio de valle o de montaña entre las regiones que se estudian (Fraguas 1953: 235).

O método rexional aplícase a esta escala exactamente igual que para Galicia na súa totalidade, a partir da temperá división realizada por Dantín Cereceda no *Ensayo acerca de las regiones naturales de España* publicado en 1922. Traballos que se irán enriquecendo coa difusión de novas fontes e coa aplicación de novas metodoloxías, que acabarán por cristalizar nunha división comarcal de Galicia por Lei 7/1996, do 10 de xullo, de desenvolvemento comarcal. Fraguas, en 1953 individualiza 70 unidades territoriais comarcais, vinte máis que as propostas por Juan Dantín tres décadas antes, mentres que Otero (1958) as reducirá a 25 segundo avanzan as investigacións. Na súa individualización a dicotomía val-montaña é determinante e na súa denominación o topónimo, só en oito ocasións ten a suficiente entidade e calado para definilas –O Ribeiro ou As Mariñas por exemplo–, por iso vai precedido polo xeral polos conceptos físicos de val (24), veiga (3), ría (1), e chaos (1), seguidos de comarca (1), país (1) –termo de clara resonancia rexional francesa– e Terra (31), en alusión a elementos físicos, pero que tamén en ocasións alude a vellas xurisdicións e dominios señoriais, fortemente imbricados no pobo.

23 Non nos detemos no longo e interesante proceso de comarcalización nin no estudo da paisaxe pois vai ser obxecto de estudo neste mesmo exemplar polo profesor Paül Carril.

Ramón Otero Pedrayo <i>Terra de Melide</i> , 1933	Salvador Parga Pondal <i>Comarca natural de Bergantiños</i> ²⁴ , 1950	Gonzalo Paz López <i>Portomarín</i> ²⁵ , 1953
Posición e demarcación Idea xeral do relieve Zona sub montana Penichán Ribeira e bocarribeira ullán Rexión do sistema do Iso Os pobos Paisaxes xeográficas Os camiños antigos	Demarcación geográfica Geografía física Fitogeografía. Zoogeografía. Paisaxe. Geografía económica Geografía humana	Emplazamiento y paisaje Paisaje geológico Clima El Miño Fitogeografía La vid Zoogeografía Notas históricas Determinación geográfica del origen La villa de Portomarín Geografía urbana La villa y la comarca La vida económica La población La vivienda El arte

A práctica totalidade dos avances no coñecemento xeográfico de Galicia fíxose nesta etapa á marxe da Universidade. A docencia da xeografía ata mediados do século XX estivo en mans de profesorado con formación de historiador ou eclesiástico. A Fraguas correspondeulle nos anos posteriores á Guerra Civil ser o primeiro que se incorpora como axudante cunha certa bagaxe xeográfica, grazas á formación que obtivo no Seminario de Estudos Galegos da man de Otero Pedrayo, responsable do Seminario de Xeografía, e de Risco, discípulo de Beltrán e Rózpide na antiga Escola Superior de Estudos de Maxisterio en Madrid. Durante estes anos, os avances tamén son debedores da creación do

24 Este traballo constitúe a tese de Salvador Parga, director da Biblioteca Universitaria de Santiago de Compostela nos anos 1952-1965, que foi dirixida por Santiago Montero Díaz en 1948 e publicada no ano 2009.

25 O traballo de Gonzalo Paz López, *Portomarín. Monografía geográfica de una villa medieval*, premio Menéndez Pelayo de investigacións científicas 1953, prologado por Amando Melón en 1961, constitúe o inicio do tratamento xeográfico das vilas galegas dende o paradigma rexional.

Instituto Xeográfico e Estatístico, coa elaboración de fontes estatísticas e cartográficas que permiten, ademais da mellora do coñecemento, introducir técnicas cuantitativas, por impulso do krausopositivismo. Non menos importantes foron o establecemento da Sociedade Xeográfica de Madrid (1876), que testemuña tanto o interese do coñecemento xeográfico como a apertura ás novas concepcións xeográficas na contorna europea inmediata, e o Instituto Xeolóxico e Mineiro²⁶ en 1910, que puxo ao dispor da comunidade de xeógrafos un importante material cartográfico-xeolóxico e estudos estratigráficos e paleontolóxicos, que supuxeron un grande avance para o coñecemento da Península Ibérica desde o punto de vista da xeografía física. É de sinalar que, en ocasións, os avances no coñecemento da xeografía humana viñeron da man de naturalistas. Así, o primeiro estudo sobre poboación de Galicia e a elaboración dun mapa de densidades débense a Juan Dantín, discípulo e colaborador de Hernández Pacheco no Instituto Xeolóxico, en 1925. No ámbito do profesorado de ciencias que contribuíu decisivamente aos avances da xeografía física está Joaquín Gómez de Larena, a quen Fraguas utiliza á hora de explicar as rías, aínda que non o recolle na bibliografía (1953: 102). Gómez de Larena, catedrático no antigo Instituto republicano Pérez Galdós, coincide naqueles anos con Pura Lorenzana, profesora no tamén desaparecido Instituto Calderón de la Barca, e con quen mantén relación a través da Irmandade de San Isidoro de Doutores en Ciencias e Letras, e ambos co presidente da mesma Ibáñez Martín. Probablemente, a vella amizade entre Fraguas e Pura Lorenzana²⁷ dende os tempos do Seminario de Estudos, e esta á súa vez co entón ministro de educación, permitise a incorporación daquel na Facultade de Filosofía e Letras na década de 1940, e pode ser unha das fontes de provisión, xunto con Parga Pondal, da importante bibliografía que utiliza e recolle na *Geografía de Galicia*.

O ENSINO DA XEOGRAFÍA: RENOVACIÓN PEDAGÓXICA, CONCEPTUAL E METODOLÓXICA

A pesar da antigüidade da xeografía, o seu proceso de institucionalización non se levará a cabo nas universidades europeas ata mediados do século XIX. E este proceso é debedor do incremento da presenza desta disciplina nos programas de ensino anteriores aos universitarios. A demanda nos primeiros anos impulsará, en

26 A pesar de figurar no parnaso do Paraninfo da USC, o compostelán Casiano de Prado, que acompañou os primeiros pasos do Instituto Xeolóxico e formou parte da comisión encargada para a realización da *Carta geológica de Madrid y general del Reino* en 1849, é o gran descoñecido para as novas xeracións de xeógrafos.

27 Pura Lorenzana encargouse da materia de xeografía no plan inmediatamente posterior ao termo da Guerra Civil, coñecido polo alumnado como Plan Matamoros polas súas dúas reválidas, segundo a testemuña dunha antiga alumna, M.ª Teresa Val Dávila, a derradeira desa promoción.

principio, a formación do profesorado de primaria e, co transcorrer dos anos ,acabará na dotación de cátedras nas universidades para a formación do profesorado dos institutos de segundo ensino, creados en virtude da Lei de Instrución Pública –Lei Moyano– de 9 de setembro de 1957. Entre os contidos da mesma atopámonos con que o ensino elemental complementábase, entre outras, con xeografía, especialmente de España (art. 4) e no segundo ensino introdúcese Elementos de xeografía (art. 14) e Ampliación de elementos de xeografía (art. 15). Nos cursos universitarios introdúcese a xeografía física e matemáticas nas Facultades de Ciencias Exactas, Físicas e Naturais (art. 34); nas Escolas de Comercio a xeografía e estatística industrial e comercial (art. 64); en Náutica a xeografía física e política (art. 65) e en Maxisterio (art. 68) uns Elementos de xeografía, en consonancia coa formación inicial do alumnado.

Por iso, ao ser un proceso gradual de implantación, vai afectar, en primeiro lugar, ás entón chamadas Escolas Normais, destinadas á formación de mestres e mestras. A incorporación desta materia nos seus plans de estudo responde, como acabamos de ver, a necesidades de tipo pedagóxico e, tamén, a argumentos de conciencia patriótica e cidadanía nos estados nacionais: “Ningún estudo é máis digno da atención dos españois que o estudo da xeografía da súa patria” (Antillón 1815: VII). Ao socairo das motivacións políticas, están os intereses dunha burguesía en alza cuxa demanda de coñecemento vai alén da erudición, pois afecta os seus propios intereses económicos. A súa incorporación ao currículo de mercantís aválao e contrasta coa súa ausencia nos propios de Filosofía e Letras (art. 68).

O cambio máis notable prodúcese coa reforma do plan de maxisterio en 1914, baixo a influencia do entón subsecretario de Instrución Pública, Eloy Bullón –o catedrático de Xeografía da Universidade Central–, que motiva a separación da antiga cátedra de Xeografía e Historia e senta as bases para a introdución do paradigma posibilista no ámbito das Normais. O novo currículo de xeografía, a desenvolver en catro anos, dispónse de forma gradual e continua ao longo dos cursos: Nocións de xeografía, xeografía rexional, xeografía de España, xeografía universal e Ampliación da xeografía de España.

Esta modificación encádrase nun proxecto de máis longo alcance, que comeza coa creación da Escola Superior de Maxisterio en 1909, destinada á preparación do profesorado normalista e inspectores de ensino primario co fin de “formar mestres cultos e de vocación comprobada que, baixo a acción de inspectores tan capaces como celosos, realicen a magna obra de difundir os beneficios da educación e instrución primarias por todo o territorio nacional”²⁸. No plan de estudos

28 “Real Decreto creando en esta Corte una Escuela Superior del Magisterio. Preámbulo” (*Gaceta de Madrid* 155, 4/VI/1909).

contémplase a xeografía en 3º curso (primeiro da especialidade da sección de letras), que se completará con seminarios pedagóxico-científicos especializados a partir de 1917, pois na...

Escola Superior non só se dan os medios de adquirir os modernos coñecementos científicos [...] senón que se transforman e especializan os estudos pedagóxicos, reforzando os exercicios prácticos, dando a cada unha das súas ramas os fundamentos en que estriba o seu valor e solidez e incorporando a elas [...] estudos tan importantes como a fisioloxía, psicoloxía e psiquiatría do neno. (*Gaceta de Madrid* 155, 1395)

Esta nova concepción na formación dos aspirantes a mestres responde ao interese por mellorar o carácter profesional dos estudos para un mellor desenvolvemento das tarefas educativas na escola e na sociedade.

Neste novo contexto educativo, destacan os profesores de xeografía, Ricardo Beltrán Rózpide, autor de *El ideario geográfico y los progresos de la geografía* (1908) e Luis de Hoyos Sainz, de formación en ciencias, impulsores ambos os dous da investigación en xeografía a partir da aplicación do método indutivo, por medio das coñecidas como “monografías de aldea” (Vilá 1989: 91), que eran en realidade unha memoria de fin de estudos, elaborada cunha metodoloxía semellante á das teses de doutoramento.

O labor realizado polos profesores que acabamos de mencionar tivo unha importante repercusión en todo o territorio español por medio dos seus discípulos, iniciados baixo as súas direccións na análise rexional, na xeografía humana e en cuestións de índole conceptual, metodolóxica e didáctica. Entre outros podemos destacar a Pedro Chico Rello, co seu estudo sobre *La enseñanza de la Geografía en las Escuelas Normales según el Plan de 1914* e a súa posterior *Metodología de la Geografía*, de 1934; en Cataluña a Miquel Santaló –coa monografía sobre *El gironès i Banyoles*, en 1923– quen atopou na obra de Dantín as bases para a comarcalización, e a Pau Vila con *La Cerdanya*, en 1926; e en Galicia a Vicente Risco co seu traballo sobre *O Castro de Caldelas: monografía xeográfica*, presentado en 1914 (Rodríguez 1997). Na medida en que o campo de coñecemento da propia xeografía se ía ampliando, a investigación didáctica atopou nesta materia un dos seus grandes aliados desde os temperáns traballos de Rafael Ballester, a quen se debe a elaboración e defensa dunha tese sobre metodoloxía xeográfica en 1907, nun contexto de renovación educativa no que conflúen as correntes da Institución Libre de Enseñanza; as de carácter confesional coa obra de Andrés Manjón, ás que se sumarán Ángel Ayala e Pedro Poveda; e a de tendencia anarquista postulada por Ferrer Guardia (Pericacho 2014: 48-50). Os principios da “escola nova”

ou “escola activa”, que acabamos por asociar á Institución Libre de Enseñanza, fundaméntanse nas achegas da psicoloxía do desenvolvemento infantil, que conducen a unha educación máis personalizada; nunha relación próxima entre o docente e o discente, allea aos postulados condutistas; en facer chegar a vida á escola e a escola á vida, tendo a contorna como fonte de estudo e aprendizaxe (de aí que a xeografía adquira unha importancia inusitada na docencia e no campo experimental); e nun método activo que se opón ao tradicional memorístico e repetitivo. Os traballos de pedagogos como Adolphe Ferrière, María Montessori, Ovide Decroly, Celestin Freinet ou John Dewey, súmanse aos precursores Rousseau, Pestalozzi e Fröebel, cuxa influencia se deixou sentir no proceso de desenvolvemento da xeografía moderna.

Aos poucos meses do triunfo da república, o denominado “decreto Llopi”, do 29 de setembro de 1931, iniciaba a reforma das Escolas Normais, para incorporalas no rango dos estudos universitarios. O novo plan de estudos de Maxisterio adquire un carácter profesionalizante, que aparece reflectido nun deseño que minora os contidos a favor da metodoloxía e as prácticas. A Metodoloxía da xeografía, impartida en Santiago por Mercedes Martínez Álamo –alumna de Rózpide– como titular numeraria de xeografía, no segundo ano da carreira, ten como finalidade capacitar o alumnado nos métodos utilizados na investigación xeográfica e a súa aplicación no ensino, así como na utilización de fontes e recursos didácticos. En Galicia atopámonos cun nutrido grupo de profesorado procedente da Escola Superior de Madrid, no que destacan as irmás Martínez Álamo; Sara Leirós Fernández, pensionada con Julia Martínez pola Junta de Ampliación de Estudios en Francia, Bélxica e Suíza; M. Paz Cantón Salazar. Contamos co precedente de José María Crespo Rodríguez, que publicou *Compendio de geografía especial de Galicia*, en 1921 e o elaborado posteriormente con carácter propedéutico que leva por título *Elementos de Geografía* (Durán 1990). Foron moitos os autores que se preocuparon por elaborar textos e cartillas como complemento aos novos modelos de ensinanza-aprendizaxe: O *Compendio de geografía general* de Sara Leirós, de 1934; as *Lecciones de geografía e historia* de Otero Pedrayo, de 1936. Despois do temperán precedente de *Galicia. Geografía descriptiva* de Ángel Rubido, de 1891, recupérase a escala rexional e aparecen obras en galego para as escolas. A máis significativa é a *Nova xeografía de Galicia pras escolas*, de Luis Barreiro Paradela (1936), cuxa redacción pona en relación co descoñecemento “absoluto” de Galicia coa evolución da didáctica e a pedagogía (1936: 7). Ofrecélla ao profesorado...

pra levar â conciencia d’o neno ao senso da galegitude, pol’o coñecemento total d’a súa Terra, para abriulle os ollos sobre a nosa economía, a nosa natureza, a nosa cultura e o noso porvir [...] nunha escola aitiva (Barreiro 1936: 6).

De acordo cos principios esgrimidos, a metodoloxía proposta parte da contorna, do método da “Xeografía local” (Vilá 1989: 88), ao amparo dos traballos de Azpeurrutia, (1925) e de Sainz (1924), e da pedagogía vivida de Charrier (1929), para quen as “leccións de lugares [...] son apropiadas para iniciar o neno no estudo da Xeografía e para facerlles amar este ensino” (1929: 582). Fraguas tamén era partidario da xeografía dos lugares e deste xeito facía que o método indutivo fluíse nos seus traballos a través da explicación das diferentes escalas do territorio:

pretendemos hoy hablar, casi como un recuerdo, de un lugar, el de Insuela, de la parroquia de Loureiro en el Ayuntamiento de Cotobad [...] La agrupación más sencilla es la vivienda solitaria: un casal, el grupo de viviendas agrupadas en un solo núcleo y en número variable, forma el lugar, que pues estar dividido en varios sectores con denominaciones especiales con arreglo a la posición o bien por los grupos de casas, y el conjunto de lugares constituye la parroquia (Fraguas 1978: 85).

O programa proposto para o alumnado vai secuencialmente desde a escola a Galicia no seu conxunto, pasando polo lugar, a parroquia, o concello, o partido xudicial e a provincia, traballando por medio de esbozos, planos e mapas, seguindo para os últimos o método xeométrico de Guillaumé (Barreiro 1936: 98-99). Excursións, itinerarios e misións pedagóxicas complementan todo un programa de renovación que se interrompe bruscamente en 1936 e non renacerá, salvo tentativas illadas como a Sociedade Galega de Xeografía, ata a creación da Nova Escola Galega, en 1983. Nace coa finalidade xeral de impulsar o traballo de renovación pedagóxica e de galeguización lingüística e curricular do sistema educativo de Galicia, por medio da agrupación e cooperación de todos aqueles ensinantes galegos de calquera nivel educativo e de todas as persoas socias e colaboradoras que pretenden contribuír coa súa acción e reflexión á construción dun sistema educativo galego, público e democrático.

Como colofón a un proceso gradual que vai conducir á institucionalización da xeografía na Universidade de Santiago a mediados do século XX, o labor de Otero e de Fraguas, a pesar dos atrancos políticos, serviu de nexo de unión entre dúas etapas moi diferenciadas nos contextos políticos, conceptuais, metodolóxicos e didácticos. Porén, foron quen de manter unha xeografía de Galicia e para Galicia, unha xeografía que seguiu estando alimentada polo ideal nacionalista, baseado na etnicidade, na cultura, na lingua e na terra, sendo a parroquia e as paisaxes de bocarribeira as que lle confiren os maiores vínculos de identidade territorial. Río Barja, dende o Departamento de Didácticas das Ciencias Sociais, creado baixo o seu impulso, mantivo viva a herdanza da renovación pedagóxica, procurando

que os deseños curriculares dos plans de maxisterio dende 1950, pensados para métodos dedutivos e memorísticos, non se instalaran no descoñecido. Sería bo que lembrásemos aquelas palabras que lle dirixiu Otero a Fraguas no momento de ingreso na Real Academia Galega, en 1956, e que llelas legásemos aos xeógrafos máis novos:

Ser mestre na Xeografía non significa, sabédelo mellor do que a min, domear greas de feitos novos e impacientes e ordenalos nos tempos de carreira e hipódromos de cursos, libros e conferencias. Quer dicir ser dono do espírito, da chave dos tempos e segredos da paisaxe. E nisto Fraguas é mestre perfecto con emocionado senso de estudante. Pois só quen non teña perdido a saudosa e insatisfeita arelanza do estudante pode ser merecente diante da xuventude do título de mestre. (Fraguas 2019: 34).

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- Antillón, Isidoro de (1815): *Elementos de Geografía de España*. Valencia: Imp. de Estévan.
- Azpeurrutia, José Manuel (1925): *Orientaciones para el estudio de la Geografía*. Madrid: Magisterio Español.
- Barreiro Paradela, Luis (1936): *Nova Xeografía de Galicia pras escolas*. Santiago de Compostela: Publicaciones Actuales Gallegas.
- Beramendi, Justo (2007): *De provincia a nación: historia do galeguismo político*. Vigo: Edicións Xerais de Galicia.
- Capel, Horacio e Luis Urteaga (1984): *Las nuevas geografías*. Barcelona: Salvat.
- Carreras Candi, Francesc (dir.) (1928-1936): *Geografía general del Reino de Galicia*. Barcelona: Alberto Martín, 5 v.
- Casas Torres, José Manuel (1978): “Don Ramón en el afecto y en el recuerdo”, en *Miscelánea de Geografía de Galicia en homenaje a Otero Pedrayo*. Santiago de Compostela: Universidade, 33-38.
- Charrier, Charles (1929): *Pedagogía vivida. Curso completo y práctico*. Madrid: Ed. Estudio.
- Dantín Cereceda, Juan (1948 [1912]): *Resumen fisiográfico de la península Ibérica*. Madrid: Centro Superior de Investigaciones Científicas.
- (1913): “Concepto de la región natural en Geografía”, *Boletín de la Real Sociedad Española de Historia Natural* XIII, 507-514.
- (1922): *Ensayo acerca de las regiones naturales de España*. Madrid: J. Cosano.

- (1925): *Distribución geográfica de la población en Galicia*. Madrid: Junta para Ampliación de Estudios e Investigaciones Científicas.
- Durán, Francisco Ramón (1990): “O ensino da Xeografía na Escola Normal de Santiago durante a Segunda República”, *Adaxe* 6, 33-40.
- Fraguas, Antonio (1953): *Geografía de Galicia*. Santiago de Compostela: Porto.
- (1978): “Geografía de un lugar”, en *Miscelánea de Geografía de Galicia en homenaje a Otero Pedrayo*. Santiago de Compostela: Universidade, 85-102.
- (2019 [1956]): *As coplas que se cantaban nas ruadas de Loureiro de Cotobade. Roseiras e paxariños nas cantigas dun serán* [Discurso de ingreso]. A Coruña: Real Academia Galega. <https://doi.org/10.32766/rag.342>
- Hernández Borge, Julio (2009): “Cuarenta años de tesis doctorales de Geografía en la Universidad de Santiago de Compostela (1959-1998)”, *Estudios geográficos* 60 (237), 727-739.
- Hernández Pacheco, Eduardo (1929): *El paisaje en general y las características del paisaje hispano*. Madrid: Academia de las Ciencias Exactas, Físicas y Naturales.
- (1932): *Síntesis fisiográfica y geológica de España*. Madrid: Junta para Ampliación de Estudios e Investigaciones Científicas.
- Holt-Jensen, Arild (2012): *Geography. History and Concepts*. London: SAGE.
- Lois, Rubén Camilo e Juan Manuel Trillo (2017): “O fundamento de Galicia como territorio nacional. O labor do Seminario de Estudos Galegos e a figura de Ramón Otero Pedrayo”, en Justo Beramendi *et al.* (eds.): *Repensar Galicia. As Irmandades da Fala*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia / Museo do Pobo Galego, 527-545.
- Marco, Aurora e Serafín Porto (2000): *A Escola Normal de Santiago de Compostela*. Santiago de Compostela: Universidade.
- Ortega Valcárcel, José (2000): *Los horizontes de la Geografía*. Barcelona: Ariel.
- Otero Pedrayo, Ramón (1926): *Síntese xeográfica de Galicia*. A Coruña: Lar.
- (1927): *Problemas de xeografía galega. Notas encol das formas de poboazón labrega*. A Coruña: Nós.
- (1928): *Paisajes y problemas geográficos de Galicia*. Madrid: Compañía Ibero-Americana de Publicaciones.
- (1933): *Ensayo histórico sobre la cultura gallega*. Santiago de Compostela: Nós.
- (1953): *Geografía Universal*. Barcelona: Gallach.
- (1955): “Ensaio sobor da paisaxe galega”, en *Paisaxe e cultura: ensaios*. Vigo: Galaxia, 11-57.
- (1956): *Geografía de España*. Barcelona: Gallach.
- (1958): “Paisajes y comarcas gallegas”, en Manuel de Terán (coord.), *Geografía de España y Portugal*. Barcelona: Montaner y Simón, t. IV, 46-92.

- (1965): “A aldea no seu decorrer histórico”, *Grial* 8, 113-150.
- (1971): *Santiago de Compostela*. Barcelona: Noguer.
- (1980 [1926]): *Guía de Galicia*. Vigo: Galaxia.
- (1983 [1932]): “Morte e resurrección”, en *Obra Selecta, II. Ensaíos*. Vigo: Galaxia 27-55.
- (1999 [1969]): *Síntesis histórica do século XVIII en Galicia*. Vigo: Galaxia.
- Paül, Valerià (2019): “Catro breves hipóteses na interface entre paisaxe e nación en Galicia”, en Juan Manuel Trillo e Rubén Camilo Lois (eds.), *Paisaxes nacionais no mundo global*. Santiago de Compostela: Grupo ANTE GI-1871, 83-109.
- Paz López, Gonzalo (1961): *Portomarín. Monografía geográfica de una villa medieval*. Zaragoza: Elcano.
- Pérez Alberti, Augusto (1987): “A xeografía en Otero”, *A Nosa Terra* 25, 65-69.
- (2001): “A paisaxe xeográfica en Otero Pedrayo”, *Raigame* 12, 49-53.
- Pericacho, Francisco Javier (2014): “Pasado y presente de la renovación pedagógica en España (de finales del siglo XIX a nuestros días). Un recorrido a través de las escuelas emblemáticas”, *Revista Complutense de Educación* 25, 47-67.
- Risco, Vicente (1920): *Teoría do Nacionalismo Galego*. Ourense: La Región.
- (1995 [1923]): “Esto é o que é o nacionalismo galego”, en Francisco Fernández del Riego (ed.), *Pensamento galeguista do século XX*. Vigo: Galaxia, 122-125.
- Rodríguez, José Antonio (1997): “La Geografía en la Escuela Superior del Magisterio (1909-1932)”, *Eiría* 42, 89-106.
- Rubido, Ángel (1891): *Galicia: Geografía descriptiva*. Santiago de Compostela: Escuela Tipográfica del Hospicio.
- Russell, Bertrand (1976): *La evolución de mi pensamiento filosófico*. Madrid: Alianza.
- Sainz Ruiz, Fernando (1924): *El programa escolar*. Madrid: Publicaciones de la Revista de Pedagogía.
- Schaefer, Fred K. (1971 [1953]): *Excepcionalismo en Geografía*. Barcelona: UBA.
- Solé, Luis (1984): “Sobre el concepto de región geográfica y su evolución”, *Didáctica Geográfica* 10-11, 3-81.
- Vilá, Joan (1989): *El conocimiento geográfico de España*. Madrid: Síntesis.
- Villares, Ramón (2008): “La contribución de Ramón Otero Pedrayo a la historia agraria”, *Revista de Agricultura e Historia Rural* 44, 157-178.